

КОВИД 19:

**пандемија друштвених
ризика и несигурности**

Оињен Радоњић (уредник)

КОВИД 19: пандемија друштвених ризика и несијурности
Огњен Радоњић (уредник)
Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

Проф. др Сретен Вујовић
Проф. др Миодраг Зец
Проф. др Ђокица Јовановић
Проф. др Бојан Жикић

Лектор

Ирена Поповић

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-171-4

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Оињен Радоњић*
Предговор
- I. Социоекономски изазови и дисторзије у високом образовању**
- 13 | *Владимир Илић*
Пандемија као природни експеримент и савремена социологија
- 31 | *Оињен Радоњић*
Пандемија вируса корона и растуће глобалне неједнакости
- 51 | *Мирјана Бобић*
Бити жена/мајка у време пандемије ковида 19 у Србији
- 69 | *Исидора Јарић*
Ендемијски паноптикум незнања: популистички менаџмент високог образовања у пандемијском убрзању
- II. Политички потреси и јавни дискурс**
- 89 | *Никола Самарџић*
Пандемија у игри ауторитарних сила. Нови безбедносни изазови и дилеме либералне демократије
- 103 | *Милан Вукомановић*
Српска православна црква и ковид 19: религијске, друштвене и политичке импликације пандемије
- 115 | *Наиша Јовановић Ајзенхамер*
Теоријски мизансцен за разумевање друштвених и политичких изазова у глобалној пандемији: претече и нове тенденције
- 135 | *Харис Дајч*
Глорификација колаборациониста у Србији уочи и за време пандемије
- 151 | *Мирјана Агамовић*
Ковид речник у јавном дискурсу

Мирјана Бобић*

БИТИ ЖЕНА/МАЈКА У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19 У СРБИЈИ

Апстракт: Избијање пандемије вируса корона био је глобални друштвени шок. Планета је застала, државе су се затвориле споља и изнутра, уведени су забрана окупљања и физичко дистанцирање, канцеларијски рад и образовање су премештени у куће, читави сектори економије су обуставили рад, а најважнији су постали здравство, дистрибуција хране и лекова и одржавање личне и хигијене простора. Свакодневица је окренута наглавачке, хаотизована, укинута су просторне и временске границе различитих домена живота, плаћеног посла, домаћег рада, бриге о другима. Жене/мајке су, како то увек бива, преузеле главни терет преживљавања. У овом раду се обрађује тема вишеструких изазова материнства повезаних са избијањем кризе и ванредног стања у Србији изазваних пандемијом ковида 19. Емпиријска истраживања недвосмислено потврђују ретрадиционализацију и репатријархализацију у још оштријем облику у контексту укидања међугенерациске солидарности око деце, с једне стране, односно додатне бриге о старијима, изван свога домаћинства, с друге стране. Примећује се, ипак, нешто веће учешће мушкараца, очева, највише у бризи за децу и старије. Иако је ту више реч о „помоћи“ женама, а мање о самосталном ангажовању, посебно у кућним пословима, чини се да има простора за опрезни оптимизам. У дискусији о резултатима домаћих и страних истраживања потврђује се пораст заједништва у околностима непостојања ширих сродничких мрежа, неформалне помоћи, који је већ примећен у скоријим истраживањима породица у Србији. Политике и мере предложене у Стратегији подстицања рађања из 2018. године, у којој, између осталог, послодавци и шире друштво уважавају породичну сферу мушкараца као домен индивидуализације, неопходно је даље промовисати да би се те промене учврстиле и даље развијале.

Кључне речи: вирус корона, жене, мајке, мушкарци, Србија

* Редовна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду за ужу научну област Социологија, тежиште истраживања Социјална демографија. Адреса е-поште: mbobic@f.bg.ac.rs.

Избијање пандемије вируса корона био је глобални *друштвени шок*. Планета се на час зауставила, државе су се затвориле споља и изнутра, прекинут је свеукупан друштвени живот, привредни, културни. Ограничена је слобода кретања људи, сведени су на простор својих кућа са свешћу да им је будућност потпуно неизвесна, те да за оне које и преживе следи светска економска криза још тежа од оне из 2008. године (Žižek, 2020, према: Matthewman & Huppatz, 2020, 676).

Масовна и глобална мобилност људи, концентрација становништва у великим градовима, велика брзина комуникација и транспорта, посебно авионског превоза¹, интензивне привредне везе, туристичка путовања итд. олакшали су брзо ширење по живот опасне заразе, светску здравствену кризу без преседана у последњих стотинак година, угрожавање здравља и живота становништва читавих држава и континената (Connell, 2020). Светска здравствена организација и појединачне државе, како оне из центра, тако и оне са периферије светског капитализма, нису имале никакав другачији одговор до затварања спољњих граница, блокирања контаката, ограничавања окупљања, инсистирања на физичкој дистанци, уз поштовање превентивних мера покривања дисајних путева те дигитализацију канцеларијског рада и образовања, то јест прелазак на рад и учење од куће. Криза изазвана пандемијом ковида 19 брзо је испоставила високе друштвене цене бахате глобализације, друге модернизације, односно савременог ризичног друштва (Бек, 2001). „Ризично друштво је друштво катастрофа. У њему ванредно стање прети да постане нормално“ (Бек, 2001, 38). Још осамдесетих година 20. века Улрих Бек у свом епохалном делу *Ризично друштво*² пише да се „прво, ризици модернизације истовремено појављују и у географски специфичним подручјима и *неспецифично* и *универзално*, друго, како *непрорачунљиви* и *невидљиви* могу да буду замршени путеви њихових штетних ефеката“ (Бек, 2001, 43).

Светска здравствена организација (World Health Organization) 3. маја 2021. године региструје да је вирус корона однео 3,2 милиона живота у свету, док је зараза потврђена код 153 милиона људи. После обе Америке, Европа спада у највише погођене регионе света (WHO, 2021)

Дуготрајност кризе изазване ковидом 19 и неизвесност када ће се завршити чини да се она успоставила као стање, а не пролазни ак-

1 Током 2017. године редовним авиолинијама је превезено 4,1 милијарди путника у свету (Connell, 2020, 748)

2 Оригинално се књига појавила 1986. године на немачком, а енглески превод под насловом *The Risk Society: Towards new modernity* (1992).

цедент. Тако настаје нова социјална реалност, нова друштвена „нормалност“ произашла из претходно уобличеног ризичног друштва, у коме човек више није у стању да предвиди и контролише ризике које је сам створио. Рефлексивна, друга модернизација, креира неочекиване друштвене последице производних процеса у виду бумеранг ефекта, захтевајући промене понашања. Тесно је повезана са индивидуализацијом, кризом државе благостања, мерама штедње, ширењем транснационалног капитализма, уништавањем природних ресурса (Vujić, 2008). Ризички које сам човек производи, као што су еколошки, нуклеарни, тероризам итд., не погађају различите друштвене групе и слојеве неједнаког богатства и моћи већ читаво друштво и планету, као што је био случај са Чернобиљом, који је инспирисао Бека да пише о глобализацији ризика.

Глобализација је показала сву рањивост савремених друштава, односно појединца. Слаб (јавни) здравствени систем, занемариван у позној модернизацији и неолибералним економијама, постао је немоћан да се избори са масовним заражавањем и оболевањем становништва. Светска здравствена криза је убрзо произвела и светску економску кризу, пад привредне активности, пад запослености широм света³, затварање целокупних сектора, привредних грана, услуга, а онда и социјалне, психолошке, личне маладаптације (губитак сигурности, пораст анксиозности, депресивности, страхова, неизвесности, туге због губитка блиских особа итд.). Ритмови свакодневице, дотадашње рутине, обрасци, обичаји и навике преко ноћи су прекинути или озбиљно поремећени. Наступила је *хаоџизација свакодневице*, неограниченог трајања и интензитета, у којој још увек живимо и чије ћемо последице још дуго промишљати (Matthewman & Hupatz, 2020).

Здравствене, економске и друге последице кризе изазване ковидом 19 различито су се испољиле на Северу и Југу, међу различитим социодемографским и друштвеним групама. Већи ризик разболевања и смрти имале су старије генерације, хронично болесни, сиромашни, социјално искључени. Мере ограничавања кретања и прелазак на наставу на даљину фрустрирале су младе генерације, у годинама када

3 Тржишта рада широм света су поремећена као никад до сада у историји, као последица кризе изазване пандемијом. Током 2020, изгубљено је 8,8% глобалних радних сати, што је еквивалентно 255 милиона радних места са пуним радним временом. Губитак радних сати је био четири пута већи него током економске кризе 2009. године. Највише су погођени региони Северне и Јужне Америке и Кариба, јужне Европе и југоисточне Азије. Губитком посла више су биле погођене жене, млађи, рањиве и прекарне категорије запослених (International Labour Organization, 2021).

су социјализација, дружење и образовање важни за њихово одрастање и припрему за професију и улазак у свет одраслих. Припадници мањинских популација имали су значајно већу стопу смртности као последицу инфекције вирусом, чак и до 50% већу у односу на већинско становништво (случај Маора на Новом Зеланду, Аборици на у Аустралији), обојено становништво је било више угрожено него бело итд. Азијати, посебно Кинези, виктимизовани су и оптужени за избијање и ширење вируса јер је он избио у покрајини Вухан у децембру 2019. године (Matthewman & Huppertz, 2020, 678). Мигранти, рецимо из Србије, око 200.000 њих који су радили у ЕУ на сезонским, привременим пословима, под уговорима, остали су без посла те су били принуђени да се врате кући, па су и они оптуживани у земљи порекла због тога што долазе из центара заразе (Италија, Немачка) и врше додатни притисак на преоптерећен локални здравствени систем (Šantić & Antić, 2020).

На *уродњавање* цене кризе настале услед пандемије није се морало дуго чекати јер је жртвовање жена и притисак да оне преузму повећани терет послова и одговорности познати механизам сналажења у сваком хаосу (Blagojević, 2002; Blagojević Hjuson, 2012; SeConS, 2020). Жене су одмах истурене у прве борбене редове јер доминирају у делатностима као што су: лечење, неговање болесних, снабдевање храном и лековима, чишћење простора, које су уз одношење комуналног отпада, постале основне, егзистенцијалног значаја. Према СЗО, жене чине већину запослених у здравству и социјалној заштити у свету, чак 70%. Ту нису урачунате жене које пружају негу у кући, где се заправо одвија највећи њен део. Зато је заправо већина послова бриге и неге неплаћена (Matthewman & Huppertz, 2020, 678; Hughson, 2015). Осим неге и бриге, жене обављају и друге кућне послове. Према подацима Међународне организације рада, жене у свету обављају у просеку две трећине свих неплаћених кућних послова или 75% времена потребног за социобиолошку репродукцију. Жене у просеку на неплаћени рад троше 3,2 пута више времена него мушкарци (Charmes, 2019).

Економска криза која прати ову кризу више се одражава на губитак посла и угрожавање положаја жена него мушкараца, зато што су жене више заступљене у привредним секторима који су на удару рестрикција: туризам, угоститељство, трговина, услуге. Зато су у Аустралији економски пад изазван ковидом 19 назвали ружичастом рецесијом („pink recession“), (Matthewman & Huppertz, 2020, 679), а она има дубље последице од претходних криза јер угрожава прогрес који су жене већ постигле у јавној сфери. „Још увек није јасно како

ће изгледати живот после пандемије, али је врло вероватно да ће његов значајан део бити ограничен на онај простор који су жене деценијама пре тога настојале да напусте – кућу“ (Donegan, 2020, према: Matthewman & Huppertz, 2020, 679).

После овог увода следи поглавље посвећено предмету, циљу и методу, затим изабраном теоријском оквиру и дискусији о резултатима. У закључку ћемо се осврнути на основне налазе и дати значајне препоруке за акцију у неком будућем сличном стању.

Предмет, циљ рада и метод

Предмет и циљ рада чини анализа свакодневице у време ванредног стања⁴ и на почетку пандемије у Србији, односно интерпретација пракси, осећања и проблема појединаца и породица, из перспективе жена/мајки. Основу искуствене евиденције представља интернет истраживање које је спровела невладина организација „Центар за маме“ (ЦЗМ) из Београда, иначе партнер Института за социолошка истраживања Филозофског факултета, на ранијем теренском истраживању политика родитељства из 2017. године (Sekulić i dr., 2017).

Истраживање у доба ванредног стања уведеног у време избијања пандемијске кризе у Србији спроведено је од 28. априла до 8. маја 2020, на узорку од 1.908 мајки на територији целе Србије. Анкетом су обухваћене жене које, дакле, користе интернет и прате рад НВО „Центар за маме“. Иако то није, стриктно узев, научно истраживање, које је иначе било тешко спровести у оваквим околностима, и овако прикупљени подаци, пружају значајне увиде, који су потврђени у неколико других, домаћих, тематски сродних, истраживања⁵, а затим

4 Ванредно стање је уведено 15. марта 2020. ради спречавања ширења заразе. Трајало је до 6. маја. Рестриктивни модел који је следила Република Србија подразумевао је пакет мера: затварање спољних граница, укидање јавног превоза (градског и међуградског), ограничавање кретања грађана уз периоде полицијског часа и вишедневне потпуне забране кретања. Обуставиле су рад све продавнице, осим прехранбених радњи и апотека, канцеларијски рад и образовање су премештени у куће, прекинут је рад свих јавних и социјалних установа у директном контакту са становништвом итд.

5 У исто време, од 11. до 23. априла 2020. године, Група за развојну иницијативу, SeConS, у сарадњи са UN WOMEN спровела је истраживање запослености и услова рада мушкараца и жена у време пандемије, путем телефонског контакта, на случајном узорку од 1.603 домаћинства у Србији. Узорак је био стратификован по регионима и типу насеља, са репрезентативним квотама по полу и старости (SeConS, 2020) Друго истраживање исте организације „Усклађивање пословних обавеза и бриге о домаћинству и породици“ реализовано је онлајн

и у релевантним, међународним, што додатно потврђује валидност прикупљене грађе.

Узорком ЦЗМ обухваћено је 81,7% запослених и 18,3% незапослених мајки. С обзиром на њихов грађански активизам, то јест праћење рада и укљученост у радове НВО и коришћење интернета, претпостављамо да је већина имала најмање средње, односно високо образовање. Мајке су претежно обављале посао на неодређено време (88,3%), само 5,4% пола радног времена, док је 6,4% било ангажовано на привременим и повременим пословима. Половина мама (46%) прешла је на рад од куће⁶, док је свака пета наставила да одлази на посао (21,6%). Нешто мање мајки (19,7%) није морало да ради иако је било запослено.⁷ Током трајања ванредног стања, њих 4,1% добило је или је само дало отказ.⁸ Скоро трећина мајки је имала смањену плату током ванредног стања (28,8%), а само је 3,1% добило увећана примања. Примања већине су остала непромењена (68,2%).

Већина испитаница ЦЗМ (92,2%) живи у заједници са партнером, дакле у нуклеарним породицама, већина највероватније самостално, без придодатих рођака, јер је један од налаза да им је недо-стајала подршка ширих сродничких мрежа. У узорку је регистровано

од 4. маја до 1. јуна у изабраним приватним компанијама и путем друштвених мрежа (Facebook, LinkedIn) на узорку од 305 испитаника (SeConS, 2020a). Узорком су обухваћене претежно високообразоване жене, старости 18–49, а налази су експлоративног карактера. Експлоративног је типа и четврто истраживање Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета из Новог Сада „Друштвени аспекти пандемије корона вируса“ спроведено од 13. до 24. априла 2020, као пригодно онлајн истраживање путем друштвених мрежа, на узорку од 685 одраслих грађана Србије, са квотама за род, старост и место становања. Узорак је ипак претежно обухватио урбано, женско становништво Војводине, са завршеним факултетом, у браку или кохабитацији, запослено у јавном сектору, задовољавајућег животног стандарда (48,2%) (Ristić *et al.*, 2020).

- 6 Рад од куће је био чешћи у секторима образовања, информисања и комуникација, стручних, научних и техничких делатности (SeConS, 2020), дакле очигледно у домену сложених, интелектуалних послова.
- 7 Репрезентативно истраживање SeConS-а, из априла 2020, сведочи да је скоро трећина жена у Србији прешла на рад од куће (27,2%), скраћено радно време или смањени број смена искусило је 22,8% жена, 10,2% жена је узело годишње одморе (саме или у договору са послодавцем), док је 2,2% користило неплаћено одсуство (SeConS, 2020).
- 8 Према репрезентативном истраживању SeConS-а, у Србији је на почетку пандемије отказ добило 8,2% запослених мушкараца и жена. Мушкараци су чешће од жена остајали без посла из објективних разлога: због обуставе рада фирме и окончања краткорочног уговора о раду, а жене су чешће саме давале отказ из породичних разлога (немогућност збрињавања деце) и због проблема транспорта до радног места и назад (услед ограниченог кретања и непостојања јавног превоза) (SeConS, 2020, 14).

и 7,8% самих мама, односно једнородитељских породица. У већини породица мајке су навеле да имају децу школског узраста (54,8%), а остале предшколског.

У методолошком погледу, у овом раду ће се применити дескриптивна анализа, а онда и секундарна анализа сродних истраживања, имајући у виду не само подударане налаза већ и методолошку комплементарност.

Теоријски оквир

Теоријски, рад се ослања на парадигму *уродњавања цене хаоса* (Blagojević, 2002), која је формулисана половином деведесетих година у Институту за социолошка истраживања, у сврхе интерпретације турбулентне свакодневице жена, породица и становништва тадашње Србије захваћене друштвеним расулом, распадом заједничке југословенске државе, економским крахом, оружаним етничким сукобима у окружењу, те социоекономском трансформацијом из командно-планске у тржишну привреду. У друштвеном хаосу прво се кристализује *саможривујући микромајријархائي*, чију окосницу чини материнство, односно енормно трошење женских ресурса (Blagojević, 2002). Ерозија квалитета живота која је наступила са разарањем друштва деведесетих година до нивоа преживљавања укинула је друштвене привилегије мушкараца, односно произвела је кризу маскулинитета те је постепено приближила мушкарце и жене и у приватној сфери (Blagojević, 2002, 309). Преведено на стање кризе изазване вирусом корона то би значило да ненормалност која у дужем времену прераста у нову нормалност изазива велико трошење породичних ресурса, емоција и активности жена и мајки, али и извесне промене у родним праксама у правцу заједништва у обављању повећаног обима послова, у најмању руку у бризи о деци и старијим. Стратегија која се и сада показала доминантном у понашању чланова породице као и деведесетих била је – стратегија конзервације, повезана са фатализмом, односно чекањем да се спољна реалност нормализује (Blagojević, 2002, 306). Пандемијска криза као глобална пошаст и угрожавање опстанка и здравља није оставила простора за активизам и делање изван оквира приватности. Породица је одувек била и остала једино уточиште у друштвеној катаклизми (Bolčić & Milić, 2002)

Анализа података о породичној динамици у околностима пандемије у Србији, као и у свету, потврдила је да, с једне стране, као што то увек бива када се озбиљно угрозе и наруше друштвени поредак и

институционално функционисање, када се појачају ризици по опстанак и безбедност становништва – целокупан терет заштите, бриге, преживљавања, креирања нових образаца свакодневице, хармонизације и нормализације прелази на приватну сферу, односно на жене, додуше, сада и на оне у центру, а не само на полупериферији и периферији. Жене, по ко зна који пут у историји, постају најважнији ресурс и резервоар активности, емотивне, физичке, интелектуалне, материјалне и сваке друге подршке, помоћи, бриге и неге (Bлагојевић Нјuson, 2012). У први план се истиче њихова социобиолошка улога, односно да хране и брину („nature and nurture“), (Cliquet, 2010), да лече, негују, да оснаже младе, да забаве децу, да помогну старима, болеснима, држави, здравству, образовању, послодавцима, читавој заједници. Новина ове кризе је то што се, уз плаћени посао и бригу о домаћинству и породици, сада уметнула и школа, односно образовање у условима преласка на онлајн наставу. Од родитеља, мајки и очева, очекивала се, и још увек се очекује, помоћ у савладавању наставних програма, дакле, не само помоћ ђацима него и наставницима, па многе мајке наводе да су претходно морале саме да се информишу да би биле у стању да раде са децом. Укратко, терети и одговорности мајки и родитеља значајно су умножени у „новој нормалности“, у условима изостанка неформалне сродничке солидарности, подршке баба и деда, рођака, колега, пријатеља итд., другим речима – међугенерациске размене (Bobić & Vesković Anđelković, 2020).

Дискусија

Налази референтних истраживања указују на сву комплексност породичне свакодневице у време избијања кризе због пандемије ковида у Србији, у марту прошле године, на бројне изазове, од којих је свакако најупадљивији било повећање обима и врсте дневних активности у условима велике бриге и стрепње за здравље и брзог ширења страха и неизвесности. С обзиром на то да су затворене предшколске установе и школе и да се прешло на рад од куће, многе су мајке биле приморане да раде ноћу, на уштрб времена за спавање и одмор. У истраживању развојне групе SeConS показало се да је свака трећа мајка (33,5%) морала да продужи рад у ноћним сатима да би завршила своје радне задатке, у околностима у којима чак 66,3% испитаница са децом млађом од 18 година није имало одговарајући простор за рад (SeConS, 2020a). Међународна истраживања показују да су у доба кризе изазване короном мушкарци појачавали професионални

ангажман, да су се одвајали у посебан простор у стану, да би на миру обављали своје задатке, па се вероватно ту крије њихова мања ангажованост у бризи и нези деце.

Стратегије сналажења у одговору на још израженији притисак и конфликт професије, породице, а сада и школе биле су разноврсне. Осим повећања дневног броја сати рада плаћеног и неплаћеног, неке мајке су смањиле обим радног ангажовања, и по цену смањене плате, друге су или напустиле посао, посебно када је у градовима у Србији укинут јавни превоз, или су добиле отказ (SeConS, 2020). Смањен плаћени рад уз смањену надокнаду подразумева још веће угрожавање друштвеног положаја и моћи жена, ризик вулнерабилности и зависност од супруга и других, укратко пораст личне несигурности (Andrew *et al.*, 2020).

Већина испитаница у истраживању ЦЗМ навела је да је током ванредног стања обављала мање плаћених радних задатака (44%), нешто мање је обављало исти обим посла (36,7%), а свака пета је имала повећан обим посла (19,3%). Више од половине мајки које су радиле од куће сматра да је током ванредног стања било мање продуктивно (52,5%), а тек свака десета да је била продуктивнија (9,9%). Као разлоге своје мање продуктивности мајке су навеле: бригу о деци (49,4%), друге породичне обавезе (25,8%), стрес и анксиозност (7,6%). Повећано оптерећење жена бригом о деци и онлајн наставом региструје и компаративно истраживање трошења времена током кризе изазване короном у Уједињеном Краљевству, САД и Немачкој (Adams – Prassl *et al.*, 2020).

Циљ истраживања у Енглеској на узорку од 4.915 родитеља деце узраста од четири до 15 година, у периоду закључавања (*lockdown*), од 29. априла до 15. маја 2020, такође спроведено онлајн, био је да се испита буџет времена током дана. Оно је потврдило сличне родне разлике уочене у домаћим и међународним истраживањима. На бригу о деци мајкама и очевима је током дана одлазило просечно око девет сати, на кућне послове око три сата. Мајке су проводиле мање времена у плаћеном послу него мушкарци. Пре пандемијске кризе, 2014/15, жене су у плаћеном раду током дана проводиле око 60% времена које је проводио мушкарац, а у доба кризе тај удео је пао на свега 35%. Жене су просечно 1,5 пута чешће остајале без посла или су давале отказ да би се посветиле породици у време избијања пандемије, односно послате су на принудне одморе. Онолико колико су смањиле плаћени рад, толико су интензивирале рад у кући, односно око деце, просечно за око два сата. Иако жене обављају више послова око деце, мушкарци су значајно повећали време посвећено деци – на

чак осам сати, док је оно 2014/15. износило свега четири сата. Пораст времена посвећеног *care work* још је израженије код 15% парова у којима су мушкарци остали без посла током закључавања (*lockdown*) а жене наставиле да раде. И једни и други, и мајке и очеви, принуђени су да обављају више послова у кући истовремено, односно да прекидају плаћени посао да би се посветили деци, укључујући и помоћ у учењу код куће (*home-schooling*), односно да би завршили и друге кућне обавезе (Andrew *et al.*, 2020).

Усклађивање посла и породице у Србији је током ванредног стања било још више отежано у односу на „редовно стање“ за већину мајки (54,2%), за сваку четврту је било подједнако тешко (24,4%), док је за сваку пету то било олакшано (21,4%). У другом домаћем истраживању, чак 81,3% жена из нуклеарне породице са децом млађом од 18 година наводи да су их чланови породице фрустрирали у обављању посла, те да је посао трпео због породице (SeConS, 2020a).

Кад је реч о породичним пословима, већина жена из истраживања ЦЗМ које живе са партнером наводи да су пре пандемијске кризе и ванредног стања оне обављале већину послова (58,4%), док је у 40,7% породица било уобичајено дељење обавеза, односно највероватније „помоћ жени“ уместо самосталног укључивања мушкараца. Ти налази указују на нешто повољнију родну расподелу у односу на нека друга социолошка, додуше, репрезентативна истраживања, која су показала да су жене у Србији у више од две трећине случајева оптерећене свим кућним пословима, од кувања, преко прања судова и гардеробе, до чишћења, пеглања итд (Bobić, 2017). Истраживачи упозоравају да заједничко обављање послова, уместо да их мушкарац потпуно преузме, само делимично растерећује жену (SeConS, 2020a).

Са ванредним стањем у сваком петом домаћинству које је анкетирао ЦЗМ догодила се позитивна промена у правцу заједничког обављања послова (22,3%)⁹, док у скоро две трећине нису наступиле битније промене (73,2%). Свака шеста мајка (17,2%) истиче да су током ванредног стања биле још више оптерећене. Контролу школских задатака и подршку деци у учењу у доба пандемије претежно су пружили

9 Друго истраживање породичних пракси у доба пандемије и ванредног стања на узорку од 265 мајки (онлајн) показало је да су понашања остала углавном непромењена у односу на време пре кризе. Око трећине мушкараца је учествовало у кућним пословима. Пандемијска криза је унела промене у случајевима када се обоје супружника пребацило на рад од куће или ако је муж радио од куће, а жена одлазила на посао, односно у неким посебним ситуацијама (одржавање ризичне трудноће итд.), (Чикић & Билиновић Рајачић, 2020).

жале мајке (75%), (SeConS, 2020a). Брига о деци, а још више о старима, домен су старања и неплаћеног рада где су се мушкарци више ангажовали, али опет више као испомоћ жени.

Сличне налазе, мада нешто повољније, налазимо у другом локалном истраживању. У око трећине породица догодила се промена у родној дистрибуцији, тако да се у више од половине њих (55%) мушкарац укључио у кућне послове, а у 31,3% у бригу о деци, укључујући и помоћ у школским обавезама.¹⁰ У чак 12% домаћинстава у околностима повећаног општег обима посла у кући и са школском децом, сав терет је пао на жену (SeConS, 2020a; Ristić *et al.*, 2020; Чикић & Билиновић Рајачић, 2020). Истраживање из Војводине указује на нешто нижи удео равноправне деобе обавеза у вези са млађом децом (12,3%), односно у исто толико случајева то је постало обавеза само једног родитеља, претпостављамо мајке (12,5%). У већини породица породичне одлуке су током ванредног стања доношене заједно, што указује на равномерну дистрибуцију моћи (44,1%) (Ristić *et al.*, 2020).

Настава на даљину подразумева одређене техничке претпоставке (просторне могућности за учење и осамостаљивање деце, довољан број компјутера у породици, софтвер, добру интернет везу) и ангажовање људских ресурса, родитеља и деце. У већини анкетираних породица ЦЗМ постојале су оптималне техничке могућности (89,4%). Велика већина мајки такође сматра да су се њихова деца добро уклопила у онлајн наставу (85,5%), док се са тим не слаже само 4%. Готово је подједнак удео мајки чији су се партнери укључили у помоћ деци у вези са онлајн наставом, мада мање од мајки (40,7%), и оних мајки које наводе да су очеви остали по страни (42,1%).

10 У Аустралији је од 7. маја до 4. јуна 2020. спроведено онлајн истраживање на узорку од 3.000 домаћинстава „Work and Care in the Time of Covid-19“ о времену које су мушкарци и жене посветили пословима у кући и у бризи/старању о деци. Утврђено је да се током закључавања смањило тзв. *gender gap*, то јест да су мушкарци повећали свој удео у репродуктивном раду за око 2,5 сата дневно, а жене за 3,5 сата. Иако су жене радиле далеко више сати током дана, родни јаз је смањен јер су мушкарци пре пандемије били мање укључени. Слични налази о већем ангажовању мушкараца, али претежно у бризи о деци и другима, мање у кућним пословима, пронађени су и у Уједињеном Краљевству и САД (Craig, 2020). О смањеном ангажовању жена у плаћеном раду током пандемије, па последично већем ангажовању у бризи о деци сведоче и подаци немачког репрезентативног, лонгитудиналног социоекономског панела из 2019. и 2020. године. На почетку пандемије 2020. мајке су повећале свој неплаћени рад са 6,7 из 2019. на 9,6 сати дневно, а мушкарци са 2,8 на 5,3 сата. Аутори су, такође, опрезни оптимисти у вези са смањеним родним јазом у кући, чак и у домаћим пословима (кување, прање), а не само у бризи о деци (Kreyenfeld & Zinn, 2020).

Равноправно учешће је забележено у 12,3% породица, а у свега 4,9% доминација оца.

Више од половине мајки из истраживања ЦЗМ не прихвата онлајн наставу (52,8%) као решење у оваквим ситуацијама, док четвртина прихвата (26,3%). Иако већини мајки није била потребна помоћ да разумеју школско градиво, ипак је значајан удео оних којима је то било потребно, стално или повремено (42,1%). Од тога, скоро половина мајки није могла да добије помоћ да би помогла деци (45,5%).

Већина мама које раде и имају децу школског узраста није успевала да усклади обавезе на послу са школским обавезама деце (61,6%). Према томе, дигитална настава која се као трећа област рада и одговорности уметнула у хаотичну свакодневицу у време пандемијске кризе, осим плаћеног посла и породице, представљала је посебан интелектуални и психофизички изазов за родитеље, а посебно мајке.

С обзиром на то да су вртићи били затворени, већина мама предшколске деце имала је сличан проблем отежаног усклађивања посла и бриге о деци (60,1%). И оне су имале обавезу да раде са децом па је већина њих одржавала везу са васпитачима у вези са децијим задацима и вежбама (76,3%).

Као посебно вулнерабилне показале су се самохране мајке са децом, које иначе функционишу уз помоћ мрежа подршке, првенствено својих родитеља, рођака, колега са посла, пријатеља и суседа.

Самохране мајке су у већини случајева (48,2%) успевале да ускладе посао са родитељством, док је свака шеста (17,2%) у томе имала потешкоћа. Да је то очигледно било постигнуто уз високу цену, сведочи податак да је чак 63,4% самих мама изјавило да нису уопште имале времена за себе на дневном нивоу.

Свака пета самохрана мајка била је принуђена да води дете са собом у набавку хране и других дневних потрепштина (20,9%). У већини тих једнородитељских породица, мајке наводе да се пријатељи нису понудили да помогну током ванредног стања (62,5%), а у више од половине (52,1%) мајке чак нису имале кога да позову у случају хитне потребе, чак и у време када није био полицијски час.

Мајке у истраживању ЦЗМ оцењују да је у већини породица ванредно стање повећало кохезију и зближило чланове породице (39%), док само 5% изјављује да је дошло до удаљавања.¹¹ Свака четврта мајка сматра да је ванредно стање учврстило партнерство (23,8%), а

11 Повећана блискост, интензивирана интимност, више заједничких активности, разговора о новим, актуелним темама међу партнерима, у условима споријег

знатно мање (8,9%) да је дошло до поремећаја у односима. Мало је и оних које сматрају да ће ванредно стање оставити трајније негативне последице на партнерство (7,7%).

Према истраживању ЦЗМ, доминантна осећања мајки била су анксиозност, стрепња и страх (58,3%). Већина мајки сматра да су се и она и партнер добро адаптирали на новонасталу ситуацију (55,7%), свака четврта да се партнер боље снашао (24,5%), а свака пета мајка мисли да се она боље носила са хаосом (19,8%). Чини се да се брак или/и партнерство показао као значајан осигурач од стреса и стратешки одговор на спољашње изазове (Vobić, 2004).

Више од половине испитаница ЦЗМ успевао је да током ванредног стања пронађе времена за себе, за самореализацију (55,6%). Слободно време су проводиле гледајући филмове и серије (38,4%), читајући (26,4%), у рекреацији (12,4%) и другим активностима (22,8%). Највише су им недостајали слобода кретања (46,1%), дружење (33,5%) и помоћ неформалних мрежа (9,4%).

Ограничавање међугенерациске солидарности, посебно свакодневне помоћи старијих у бризи о унуцима, не само да је суспендовало значајан ресурс младих породица већ им је наметнула још једну обавезу – бригу о старијима, о родитељима, сродницима, пријатељима, суседима и сл.,¹² уз све стрепње због ризичних контаката и ширења заразе посебно у условима отежаног снабдевања и ограничавања кретања (Vobić & Vesković Anđelković, 2020). О томе сведочи и мајка из истраживања међугенерациске солидарности из 2020:

„...саг је корона йоказала кол’ко је йешко када сви зависе од йебе. И баи сам йрчала са И. (сестра испитанице), овај, о йоме, зайо шйо, у истйо време, знаи, они нису смели да излазе найоље јер су обоје йензионери, зависе од йебе, йи йрчиш у айошеку, заборае, шесй йуйа идеш у айошеку... сваки друйи дан йреба им нешйо из радње. Прийом, имам и йеуку од 85 йодина, на Бановом брду, која нема истйо децу, разумеш, йа сам и њу ойслуживала...“ (испитаница из Београда, 42 године, виша школа, разведена, једно дете). Иста мајка је бринула и о оцу бившег супруга: „Поред свеја йоја, у међувремену, йре неколико йодина ойац А. (иницијал имена ћерке), мој бивши муж, се йреселио у Црну Гору и збој корона вируса је остоао закључан йамо. У међувремену, йакође, умрла

ритма и дужег времена проведеног заједно примећени су и у другом домаћем истраживању мајки (Чикић & Билиновић Рајачић, 2020).

- 12 Социолошко истраживање Филозофског факултета из Новог Сада показало је да је трећина испитаника бринула о старијима и болесним сродницима (32,7%), о суседима (8,3%) и другима особама (8,8%). О суседима су нешто више бринули становници села (16,2%) него становници градова (7,6%), (Ristić *et al.*, 2020).

му је мајка и његов је шајта остиао сам, а он је йолујокреџан и истіо нема на која да се ослони јер му је он (њен бивши муж) једини син. Тако да сам и њеја снабдевала. И шо је ок! Ми смо сви остіали у добрим огносима, шо није йроблем. Тако да сам йравила йтурнеју, разумеш: Бежанијска коса, Баново брдо, Јајинци! И доносила сам им све шіо им је било йоіребно, храну, воду, и грује сівари...“ (Bobić & Vesković Anđelković, 2020, 17).

Закључак

Као што смо могли видети из налаза овог истраживања, осим ретрадиционализације, репатријархализације и рефамилијаризације, која прати друштвени хаос у Србији још од деведесетих, а у доба пандемијске кризе и друге делове света, многи мушкарци/очеви су повећали своју партиципативност, више у бризи о деци и старијим, мање у кућним пословима. Томе је свакако допринела нова пословна ситуација, односно рад од куће, веће присуство у кући, али и индивидуализација, нове праксе очинства и трагање за новим идентитетом мушкараца (Станојевић, 2020).

Чини се да се поново потврђује да се хармонизација родних односа и узајамност мушкараца и жена, већ примећена међу средовечним генерацијама и средњим друштвеним слојевима у претходним истраживањима у Србији – успоставила као иреверзибилан процес (Нјусон, 2017; Благојевић Нјусон, 2012; Bobić & Lazić, 2015; Благојевић Нјусон & Bobić, 2014). Да ли ће тај хуманији родни образац бити одржив на дуже стазе, да ли ће се ширити на нове генерације и друштвене слојеве, изван високообразованих, младих, урбане интелигенције, остаје да покаже време.

Родна узајамност или удруживање у праксама свакодневице подстакнути су не само окупљањем целе породице у кући већ и сужавањем уобичајене неформалне подршке, пре свега баба и деда и других сродника, али и немогућношћу ангажовања плаћене помоћи. Изостанак ослонца на шире сродничке мреже супружника, као и особа изван породице, појачава аутономију нуклеарне породице, односно упућује чланове једне на друге, што је већ потврђено у светској историји породица (Goode, 1963; Milić, 2001).

Из дискусије о истраживању свакодневице за време ванредног стања и првих месеци кризе изазване пандемијом 2020. године у Србији произлазе неке прелиминарне идеје од значаја за будуће сличне околности (структуре) и акције. Криза изазвана пандемијом

несумњиво је указала на то да се целе области друштвеног живота, рада и образовања могу организовати путем електронских платформи. Дигитализација наставног процеса би, међутим, убудуће требало да се трансформише тако да захтева мање ангажовање мајки, родитеља, а већу друштвену подршку наставницима, нарочито деци. Рад од куће, који ће вероватно постати примамљив послодавцима и компанијама због бројних уштеда, морао би да се хуманизује, односно да у већој мери уважава потребе појединаца, жена и мушкараца, породица, посебно различитих генерација, старења, бриге о више генерација старијих итд. Политике и праксе родне равноправности требало би даље афирмисати у складу са изложеним трећим циљем Стратегије подстицања рађања из 2018. (Влада РС, 2018), између осталог, и ка мушкарцима – да им се призна потреба и створи простор да се остваре и у породици – као очеви и партнери, а не само као њени храниоци и радна снага.

Снажније подршка је потребна и осетљивим групама – једнородитељским породицама, посебно мајкама са децом, затим старијима и болеснима, али и породицама и појединцима који брину о више генерација старијих у друштву, као што је српско, које интензивно стари. Тим пре што ово вероватно неће бити последња пандемија, па можда неку следећу дочекамо спремнији, ако не и одговорнији.

Референце

- Adams-Prassl, A., Boneva, T., Golin, M., & Rauh, C. (2020). *Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence from Real Time Surveys*. IZA Institute of Labour Economics, Discussion Paper Series, IZA DP, No13183.
- Andrew, A., Cattan, S., Costa Dias, M., Farquharson, C., Kraftman, L., Krutikova, S., Phimister, A., & Sevilla, A. (2020, May 27). How are mothers and fathers balancing work and family under lockdown? Briefing Note. *Institute for Fiscal Studies, Publications*. <https://www.ifs.org.uk/publications/14860>
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Blagojević Hjuson, M. (2012). *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Blagojević, M. (2002). Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urođnjavanje cene haosa. U S. Bolčić, & A. Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 283–314). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević Hjuson M., & Bobić, M. (2014). Towards new Understanding of Change in Gender Relations at the Micro Level: Serbian Case. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke* 148, 511–523.

- Bobić, M., & Vesković Anđelković. M. (2020). Intergenerational solidarity in care: A case study in Serbia. *Stanovništvo* 58(2), 1–22. <https://doi.org/10.2298/STNV2002001B>
- Bobić, M. (2017). Od partnerstva ka roditeljstvu: od uzajamnosti do odvojenosti. U N. Sekulić, I. Jarić, & O. Radonjić, O. (ur.), *U senci javnih politika. Rodne politike i rodno iskustvo* (str. 107–133). *Limes Plus* 14(2) (tematski broj). <https://www.limesplus.rs/index.php/casopisi>
- Bobić, M. (2004). Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena. U A. Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma* (str. 377–404). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Bobić M., & Lazić S. (2015). Svakodnevne prakse bračnih parova na početku roditeljstva. U I. Jarić (ur.), *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse* (str. 35–57). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Bolčić, S., & Milić, A. (2002). Srbija na kraju milenijuma: kakvo je društvo? U S. Bolčić, & A. Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 5–14). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Charmes, J. (2019). The Unpaid Care Work and the Labour Market. An analysis of time use data based on the latest World Compilation of Time-use Surveys. *International Labour Organization*. https://www.ilo.org/gender/Informationresources/Publications/WCMS_732791/lang-en/index.htm
- Чикић. J. M., & Билиновић Рајачић А. (2020). Породичне праксе у доба пандемије и ванредног стања – женска перспектива. *Социолошки истраживања* 54(3), 799–836. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2020/0085-63202003799Q.pdf>
- Cliquet, R. (2010). *Biosocial Interaction in Modernization*. Brno: Masaryk University Press.
- Connell, R. (2020). Covid-19/Sociology. *Journal of Sociology* 56(4), 745–751. doi/10.1177/1440783320943262
- Craig, L. (2020). Coronavirus, domestic labor and care: Gendered roles locked down. *Journal of Sociology* 56(4), 684–692.
- Goode, J. W. (1963). *World Revolution and Family Patterns*. Free Press Glencoe.
- Hjusun, M. (2017). *Muškarci u Srbiji: Druga strana rodne neravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hjusun M. (2015). *Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- International Labour Organization (2021, January 25). *ILO Monitor: Covid 19 and the world of work*. Seventh edition. Updated estimates and analysis. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf

- Kreyenfeld, M., & Zinn, S. (2021). Coronavirus and care: How the coronavirus crisis affected fathers' involvement in Germany. *Demographic Research* 44(4), 99–124. <https://www.demographic-research.org/Volumes/Vol44/4/>
- Matthewman S., & Huppertz, K. (2020). A Sociology of Covid-19. *Journal of Sociology* 56(4), 675–683.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice. Kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Ristić, D., Pajvančić Cizelj, A., & Čikić, J. (2020). Covid-19 in everyday life: Contextualizing the pandemic. *Sociologija* 52(4), 524–548. <https://doi.org/10.2298/SOC2004524R>.
- SeConS (2020). *Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na zaposlenost i uslove života i rada žena i muškaraca u Srbiji*. <https://www.secons.net/files/publications/113-publication.pdf>
- SeConS (2020a). *Usklađivanje poslovnih obaveza i brige o domaćinstvu i porodici*. <https://www.secons.net/files/publications/116-publication.pdf>
- Sekulić, N., Jarić, I., & Radonjić, O. (ur.) (2017). *U senci javnih politika. Rodne politike i rodno iskustvo. Limes Plus* 14(2), (tematski broj). <https://www.limesplus.rs/index.php/casopisi>
- Станојевић, Д. (2020). Трагање за собом у приватној сфери – ново очинство као нови простор израза за мушкарце. У В. С. Костић, С. Ђукић Дејановић, & М. Рашевић (ур.), *Србија, род, њолиџике, сџановништво* (стр. 48–72). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Влада РС. (2018). Стратегија подстицања рађања. <https://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf>
- Vujović, S. (2008). Umesto predgovora ili u traganju za trećim putem. У С. Vujović (ur.), *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji* (str. 7–33). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- World Health Organization (2021). <https://covid19.who.int/>

Mirjana Bobić*

BEING A WOMAN/MOTHER AT TIMES OF COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA

Abstract: The outbreak of the coronavirus pandemic represented a global social shock. The Earth came to a temporary standstill, with states closing their borders and introducing lockdowns, i.e. banning social gatherings and requesting physical distancing among people. Office work and education were moved to digital platforms with entire sectors of economy becoming stalled except for health care, food and medicine distribution and cleaning. Everyday lives turned upside down and became chaotic. Spatial and temporal boundaries of different domains of life were blurred, i.e. paid work, housework and care. As usual women/mothers received and shouldered the major burden of overall survival. The paper tackles the topic of multiple challenges of motherhood resulting from the outbreak of corona crisis and emergency state in Serbia. Field research unequivocally reiterates even sharper retraditionalization and repatriarchalization under the circumstances of suspension of intergenerational solidarity around children on one hand and additional care for the elderly living on their own on the other. Yet, somewhat increased participation of men/fathers, has been noticed mostly around care for children and elderly. This seems to allow for cautious optimism, although their engagement was more often perceived as 'assistance' to wives rather than a personal commitment, in particular in terms of household chores. Discussion of both local and international research results leads to a conclusion of increased gender mutuality under the circumstances of deferred informal help from wider kin networks, which has already been observed in recent empirical studies of families in Serbia. It is suggested that practical measures advocated for in the Birth Promotion Strategy, adopted by the Government of Serbia in 2018, need to be further developed and enhanced to ensure salient behavioral changes. The latter specifically refers to employers' and wider societal appreciation and support of fathers'/men's family life as an integral part of individualization.

Key words: Covid-19, Women, Mothers, Men, Serbia

* Full Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Research area – Social Demography. E-mail address: *mbobic@f.bg.ac.rs*.